

Vad är en fäbod?

Ett försök att definiera ett begrepp

av Jesper Larsson

Vad är en fäbod? Frågan kan tyckas självklar för de flesta. Alla som intresserar sig för bebyggelsefrågor och Hälsinglands jordbrukshistoria har förmodligen en ganska klar bild av vad som avses. Problemet uppstår när man vetenskapligt använder begreppet och inte klargör vad man menar. Begreppets mångsidighet gör det svårt att använda det som ett analysinstrument för att förstå bebyggelseutvecklingen.

Ett exempel på en sådan otydlighet finns i det nya fembandsverket om jordbrukets svenska historia. Band 1 talar om tidig säterdrift i Härjedalen under senneolitikum.¹ I band 2 står att fäbodens första stadium, boskapsstationer, kan beläggas till 1000–1200-talet e.kr.² Det är en skillnad på cirka 3 000 år. Det blir stora spännvidder i diskussionen om fäbodarnas uppkomst. De som menar att de är från bondestenåldern, som förutom i exemplet ovan också har framhållits av den kände norske fäbodforskaren Lars Reinton,³ och de som hävdar att de uppkom så sent som på 1500-talet, som ekonomihistorikern Johan Söderberg,⁴ kan knappast avse samma företeelse.

Ett viktigt skäl till att man kan datera fäbodarnas uppkomst så olika är att man använder sig av ett gemensamt begrepp, fäbod eller säter,⁵ för skilda företeelser med det enda gemensamma att man fört djur på beten till olika platser. Bakgrunden till de olika begreppen är att fäbodforskningen fortfarande till stor del vilar på kunskap som framtagits med en evolutionsteoretisk syn på samhällsutvecklingen, där man går från en lägre form mot en högre.⁶ Men det beror också på att fäbodbegreppet är positivt laddat. Den äldre forskningen tog sin utgångspunkt i nationalromantiken och fäbodarna har sedan dess setts som något ursprungligt och ålderdomligt.⁷ De blev på så sätt både idealiserade och missförstådda. Att knyta sina resultat till fäbodbegreppet är eftersträvansvärt och ordet

fäbod har en positiv klang för många människor. Luddigheten i begreppet gör också att man trots ganska magra forskningsresultat kan föra en diskussion om framför allt fäbodens uppkomst, men också dess organisation.

För att lösa upp denna begreppsmässiga förvirring bör begreppsapparaten förfinas. Ett första steg är att inför en hierarki där det svenska fäbodsystemet ansluter till en internationell begreppsapparat. Det svenska fäbodbegreppet måste sedan ges ett kontextuellt innehåll som ger verktyg att förklara utvecklingen här. Genom att på detta sätt knyta fäbodbegreppet till en viss tid och ett särskilt område, och genom att göra det till en del av ett övergripande system, kan man tydligare än idag se skillnader mellan de svenska fäbodarna och andra likartade system och göra jämförelser över tiden. Den internationella termen är transhumans. Att definiera en fäbod blir därmed att bestämma vad som är utmärkande för den vanliga svenska typen av transhumans.

Transhumans

Transhumans är ursprungligen franska och betyder ombyte av betesmarker. Det innebär en form av boskapsskötsel där man återvänder med boskap till samma betesmarker år efter år. Transhumans går tillbaka på latinets *trans*, som betyder bortom och *humus*, som betyder jord. Det rör sig om en boskapsskötsel som sker "bortom jorden". Häri ligger nyckeln till förståelsen av begreppet. Boskaps-skötselns samband med fast jordbruksbygd betonas, samtidigt som det slås fast att boskapen under långa tider inte finns i huvudbygden. Familjen stannar däremot kvar där och herdar driver djuren till naturliga betesmarker.⁸ En avgörande skillnad mellan transhumans och nomadism är att det inom

nomadismen saknas en huvudbygd. I den anglosaxiska litteraturen kan transhumans ibland också inkludera nomader.⁹ Det är olyckligt. Det gör att en strukturerad begreppsapparat är svårare att bygga upp och man frångår också ordets grundbetydelse.

Transhumans finns på vitt skilda platser över hela världen. Begreppet har ursprungligen avsett boskapsförflyttningar i Medelhavsområdet men är idag den internationella beteckningen för denna typ av system. Transhumans fanns och finns i det som idag betraktas som marginalområden för jordbruk. Hela jordbrukssektorn har i många av dessa områden gått bakåt sedan mitten av 1800-talet och förflyttningen av djur har minskat starkt.

I den europeiska litteraturen finns åsiktsskillnader om hur transhumans skall uppfattas. Flera tyska författare skiljer på transhumans och alp- eller almwirtschaft.¹⁰ Transhumans kräver enligt dem minst två olika betesmarker som man säsongvis växlar emellan. De menar därför att transhumans och fäbodväsen är olika system. En annan tolkning görs av den danske etnologen Johannes Nicolaisen som menar att det bara behöver vara under delar av året man driver djuren på bete bortanför bygden för att man skall tala om transhumans. Den brittiske geografen Elwyn Davis räknar med två olika typer av transhumans i Europa, medelhavstranshumans och alpin transhumans. På ett likartat sätt menar den ryske forskaren Karmyseva att det finns två olika typer av transhumans i Centralasien och Kazakstan.¹¹

I den svenska forskningen tas begreppet upp av John Frödin och Sigurd Erixon. I en artikel från 1941 beskriver Frödin skillnader mellan transhumans och fäbodsystem och använder begreppet på ett sätt som ansluter till de tyska forskarna. Det gör också Erixon i en artikel från 1956. Han menar att det finns tre olika typer av rörliga beteskulturer: nomadism, transhumans och fäbodväsen.¹² Transhumans brukar också ges denna betydelse i svenska uppslagsverk.¹³ Även den norske etnologen Ragnar Pedersen gör en uppdelning som Erixon. Han menar att skillnaderna mellan transhumans och säterbruk är 1) att man inom transhumans bara har ett djurslag och 2) att man inom transhumans agerar utanför gården, medan man inom sätersystemen har en komplex helhet mellan gård och säter.¹⁴ Frödin ser dock stora likheter i mellan skandina-

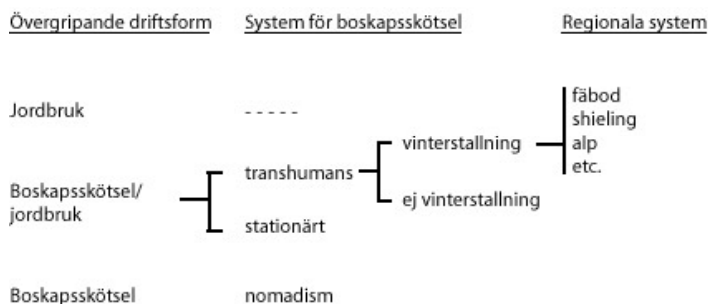
viska fäbodsystemen och de som finns i Sydeuropa och i några äldre skrifter ser han dem som variationer på samma tema.¹⁵

Jag ansluter mig till Davies indelning. Han menar att det finns två olika typer av transhumans i Europa. Transhumanssystemen kring Medelhavet utnyttjar årstidsväxlingarna och för djuren till olika beten. På sommaren förs de till högre belägna platser och på vintern ner i dalarna. Denna typ av system finns också i Nordafrika. I den alpina transhumansen, som finns i Pyrenéerna, Alperna och Karpaterna för man på sommaren djuren till beten uppe i bergen medan den fasta bygden huvudsakligen utnyttjas för spannmål och foderproduktion. Till stor del skall dessa marker ge vinterfoder till djuren. Den transhumans som fanns i de västra delarna av brittiska öarna (shieling, hafod) och i Norge (sætrar) har stora likheter med den alpina formen.¹⁶

En avgörande skillnad mellan de två olika typerna av transhumans är att man i det alpina transhumans stallar djuren på vintern. Det gör att det finns organisatoriska likheter mellan de områden där denna typ av transhumans finns. Ett karaktärsdrag är att insamlingen av vinterfoder upptar en stor del av sommararbetet. Det svenska fäbodväsendet skall, liksom det norska, räknas till den alpina formen av transhumans. En annan viktig skillnad mellan medelhavs- och alpin transhumans är att mjölken spelade en stor roll inom den senare medan den var ganska obetydlig i den förra. I Norge och Sverige var, i ett europeiskt perspektiv, mjölkhanteringen särskilt mångsidig.¹⁷

En modell över fäbodarnas förhållande till transhumans kan se ut som figur 1. Modellen betonar att

FIGUR 1. Modell över fäbodarna som en variant av transhumans och kopplingen till en övergripande driftsform med både boskapsskötsel och jordbruk betonas.

fäbodarna ingår i ett system där man både har jordbruk och boskapsskötsel och att vinterstallningen är viktigt för organisationen.

Teoretiska överväganden

En definition av begreppet fäbod behöver en teoretisk ram. En sådan teoretisk ansats har tre ben eller utgångspunkter. En utgångspunkt är att jordbruket i undersökningsområdet inte bara kan ses som ett förhållande mellan människan och naturen på lokalplanet utan att även övergripande samhällsförklaringar måste till. Det kan tyckas som en ganska självklar utgångspunkt, men den tidigare fäbodforskningen har i hög grad sett fäbodarnas olika uttryck som exempel på en kvarleva av äldre tiders näringsliv¹⁸ och ett uttryck för hur människor levde i växelverkan med naturen. Fäboden sågs som den yttersta utposten mot vildmarken.¹⁹ De såg varje bygd som en isolerad enhet som utvecklade en egen individuellt präglade organisation och bebyggelse.²⁰

Den andra utgångspunkten är att jordbruket med boskapsskötseln ses som ett system, ett sammanhängande tekniskt komplex. Förändringar i systemet sker i språng och är inte knutet till enskilda innovationer. Ett sådant tekniskt komplex kan därför indelas i tre faser: 1) dess etablering; 2) dess stabilisering och 3) dess undergång.²¹ Fäbodväsendet som det framträder under 1700- och 1800-talen ingår i ett sådant tekniskt komplex och det har gårdsbruket och byn som utgångspunkt. Produktionen på fäboden står i förbindelse med åkerbruket och foderinsamlingen och de redskap som finns inom detta jordbruk är med om att sätta ramarna för produktionen. För att förstå det tekniska komplexet måste varje enskild del analyseras i ljuset av att det ingår i ett system.

De två första perspektiven räcker dock inte för att förstå ett jordbruksystem. Ett tredje perspektiv måste till, och det är arbetsfördelningen inom gården och byn. När det gäller fäbodarna står kvinnans roll i centrum. Men eftersom det är ett system vi studerar är det hela familjens och hushållets arbetsdelning som betraktas. Begreppet genus är i detta sammanhang centralt. Genusbegreppet är relationellt, det inbegriper inte bara det kvinnliga utan också det manliga, det handlar om att studera kvinnans ställning och arbetsuppgifter i relation till

mannen och vice versa. Genusbegreppet kan däri-genom fånga en samhälles uppdelning av sysslor och företeelser i manligt och kvinnligt.²²

Jordbrukshushållets arbeten bestod inte bara av arbete direkt knutet till jordbruket, utan blandades upp med många andra verksamheter, så kallade bisysslor. Detta var särskilt tydligt i Bergslagen och i landets skogsområden. Hälsingland utgör här inget undantag. Många av dessa bisysslor kom att inriktas på marknaden. Historikern Anders Florén menar att mångsyssleriet och marknadsintegreringen ledde till en annan könsuppdelning av sysslorna i dessa områden än i de områden som mer entydigt hade jordbruk som huvudnäring.²³ Inom fäbodområdena har bisysslorna spelat en stor roll och en utvecklad handel har funnits.²⁴ Även om omvårdnaden av djuren och mjölkhanteringen i hela landet till stor del varit knuten till kvinnorna, är det högst sannolikt att områdets speciella socioekonomiska struktur påverkade hur man organiserade djurhållningen och därmed hur detta arbete fördelades och vilka kvinnor det var som utförde det.

Vad utmärker fäbodsystemet

För att komma fram till en definition av vad en fäbod är måste man klargöra hur fäbodarna har fungerat. Men innan det sker måste det också klargöras vilken tid och vilket område som avses. Det finns goda grunder för att utgå från fäbodväsendet under den senare delen av 1800-talet, när begreppet bestäms, och det finns likaledes goda skäl till att ha sin geografiska utgångspunkt i det under denna tid mest fäbodintensiva området i norra Svealand och södra Norrland där Hälsingland är en del. För denna studie har material från Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland bearbetats.

De goda skäl jag anför är:

- 1) Fäbodarna kom att spela en stor roll i jordbruks-ekonomin i området, och var en förutsättning för boskapsskötseln, fram till andra hälften av 1800-talet då fäbodarnas betydelse kulminerade och tillbakagången inleddes.²⁵ I stort sett varje gård utnyttjade en fäbod och fäboden var därför viktig för merparten av alla gårdshushåll. Fäboden påverkade hur man organiserade driften på gården, i hushållet och i byn, de viktigaste enheterna i bondesamhället.

- 2) Fäbodarna inom området har kommit att präga bilden av fäbodar i Sverige överhuvudtaget. Den bild som folklivsforskare och kulturgeografer spred i början av 1900-talet är i hög grad fortfarande bestämmande för vår bild av fäboden. Ett fäbodbegrepp med denna geografiska och kronologiska hemvist finns därför redan etablerad.
- 3) Att studera fäbodarna som en del av ett jordbrukssystem i äldre tid är möjligt i området tack vara ett rikt källmaterial (se nedan). Det är därmed möjligt att bygga upp en modell för jordbruket i området där fäbodväsendet utgör en viktig del.
- 4) Inom området finns fortfarande många levande fäbodar kvar.²⁶ Till detta kommer att det finns en stor mängd lämningar efter ett övergivet fäbodbruk i form av kulturlandskap med byggnader, husgrunder och marker i olika hävd. Området har därför i hög grad varit bestämmande för museernas och kulturmiljövårdens arbete med frågan och är det även idag. Det gör att frågan har betydelse också för stödsystem inom kulturmiljövården och inom jordbrukspolitiken.
- 5) Det finns ett rikt källmaterial kring fäbodarna från denna tid som gör det möjligt att ge en bred bild av fäbodarna, vilken kan ligga till grund för en definition och en systemanalys. Källmaterialet kan delas upp i följande grupper:
 - a. Fysiskt källmaterial som byggnader, landskap och redskap.
 - b. Etnologiskt källmaterial som uppteckningar och frågelistsvar, men också ett rikt musketnologiskt material.
 - c. Annat skriftligt källmaterial som domböcker, landshövdingeberättelser, reseberättelser etc. upprättat av myndigheter eller skollärda.
 - d. Lantmäterihandlingar.
 - e. Bondedagböcker och annat källmaterial upprättat av bönderna själva.

Genom att klarlägga vad en fäbod var kring sekelskiftet 1900 skapas möjlighet att "klä av" äldre källmaterial och sätta in byggnader och föremål i ett sammanhang. Det ger möjligheter att studera skillnader och förändringar i det regionala systemet både i rummet och över tiden och jämföra med andra system.

Definitionen av fäbodbegreppet bestäms alltså

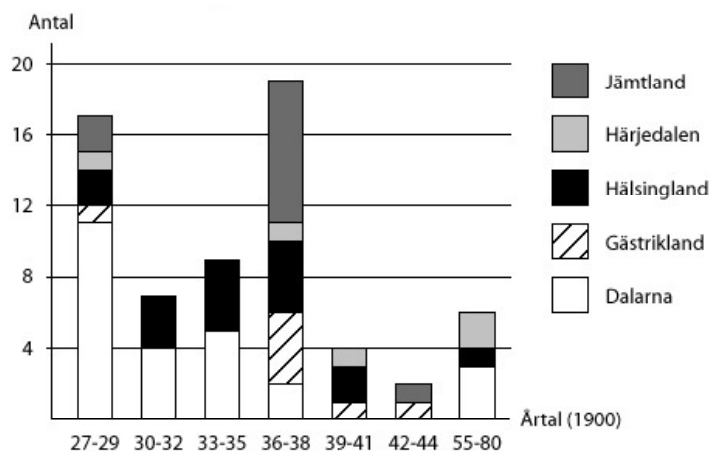
utifrån en särskild tid och en särskild kontext. Det alternativ som skulle kunna finnas är att fäbodbegreppet är ett rent teoretisk begrepp, en form av idealt begrepp, som man sedan prövar verkligheten mot. Det är en metod som måste avvisas. Fäbodarna var verkliga och definitionen måste därför ta sin utgångspunkt i empirin. En tid och platsbunden definition utesluter givetvis inte att det inte skulle ha funnits fäbodliknande system på andra platser eller i andra tider. Men prövningen av om så är fallet måste göras mot ett bestämt begrepp.

För min definition använder jag mig bara av frågelistmaterialet. Det finns inget annat källmaterial som ger en lika bred bild av fäbodväsendet. De övriga källmaterialgrupperna får istället fungera som ett slags referensmaterial mot vilka definitionen kan prövas och där eventuella otydligheter och inkonsekvenser kan framträda.

Källmaterial

Källmaterialet till definitionen utgörs av svaren från undersökningsområdet på Landsmålsarkivets frågelista nummer 12 om fäbodväsen.²⁷ De förvaras på Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala. Svaren har inkommit från 1927 till 1980, men med en tydlig tyngdpunkt på de första 17 åren, ca 90% (se tabell 1).²⁸ Av alla svar från undersökningsområdet kommer merparten från Dalarna, ca 40%, och

TABELL 1. Samtliga frågelistsvar från undersökningsområdet på frågelista 12, Fäbodväsen, från SOFI i Uppsala, fördelade på år och landskap. Observera att i den sista gruppen (1955–80) finns tre uppsatser som bygger på tidigare frågelistor. De är inga frågelistsvar i egentlig mening, men är kategoriserade så på SOFI och medtas därför här.

FIGUR 2. Fäbodväsen handlar om boskapsskötsel inte om jordbruk. Genom att se fäbodväsendet som en variant av det i internationell litteratur etablerade begreppet transhumans betonar man boskapsskötselns samband med fast jordbruksbygd och att djuren delar av året inte finns i huvudbygden. Nyvallen i Färila. Okänd fotograf. FOTO: i Ljusdalsbygdens museum.

det var också det område forskarna först kom att intresserade sig för. Från Hälsingland kommer ca 24% av de undersökta svaren och från Jämtland 17%. De övriga 19% kommer från Härjedalen och Gästrikland. Sammanlagt har nästan 3 500 sidor gått igenom. Därtill kommer bilder, ritningar och teckningar som ingår i materialet.

Frågelistan innehåller frågor kring sju tematan med tyngdpunkt på benämningar och sakförhållanden. Listan är full av frågor från stort till smått och sammantaget finns ungefär 400 frågor och uppmaningar, som skulle besvaras. Frågelistorna har kritiserats bl.a. för att de fått en normerande funktion, listan blev i sig själv en verklighetsmodell och det som inte fanns med i listorna betraktades inte som relevant kunskap. De som svarade på listan hade därför svårt att komma med avvikande information.²⁹

Även om kritik kan riktas mot listorna menar jag att de är användbara för att definiera vad en fäbod är. I flera avhandlingar som kommit under de senaste åren har frågelistmaterialet visat sig ha

en stor användbarhet och sakförhållanden som det annars vore svårt att belägga har kunnat påvisas.³⁰ Man bör akta sig för att dra allt för långtgående slutsatser av enskilda svar, men sammantaget ger de en tydlig bild av fäbodväsendet.

Fäbodväsendet enligt frågelistorna

Här nedan kommer en kort redogörelse för fäbodväsendet, som det framträder i frågelistsvaren, att ges. Framställningen är upplagd kring några tematan och koncentrerar sig kring svaren från Hälsingland:

Antal fäbodar per gård i Hälsingland har varierat. Som mest omtalas tre fäbodställen t.ex. från Älvkarhed i Alfta socken. De var alla organiserade på samma sätt, och benämns hembodarna, mellanbodarna och utbodar eller långbodar.³¹ Från Gnarp nämns att man i vissa byar hade två bovallar, en på hemskogskiftet och en på utskogen.³² Även i Ovanåker hade man två vallar och där talar man om vår- och höstbodar.³³ Bönderna i Hassela och Delsbo hade en fäbodvall per gård.³⁴

FIGUR 3. Bebyggelsen på fåbodarna är grundläggande för att de skall förstås. Fyra funktioner skall vara tillgodosedda med hus. Det skall finnas bostad för människor och hus där djuren kan stallas på natten. Det skall också finnas byggnader där mjölk och mjölkprodukter kan beredas och förvaras. I förgrunden på bilden syns källarsvalen på en bostuga på Digerkölsvallen, Färila. FOTO: Erik Nordin.

I skogen kring fåboden betade djuren. Fåbodbrukets huvudprodukter framgår tydligt av svaren och det finns en mycket stor överensstämmelse dem emellan. Alla nämner ost, smör, messmör och/eller mesost. Andra mjölkprodukter kunde förekomma, men är då av mer tillfällig karaktär. Ett exempel är färskost, som kunde göras de sista dagarna man var på vallen för året. Till detta kommer att man ägnade sig åt olika typer av hantverk, som att göra tvagor och vispar samt att man stickade och ägnade sig åt sömnad.

Uppteckningarna berättar att det var kvinnor som vistades på vallen. De flesta uppteckningar berättar om kvinnor mellan 15 och 25 år, men det finns också många exempel på äldre och yngre kvinnor. Det kunde vara pigan på gården, men också någon man hade lejt för uppgiften. I Ovanåker påpekas att den ordinarie hemmapigan inte var "bojanta".³⁵ I Gnarp säger man att varje "bojanta" bildade sitt eget hushåll på fåbodvallen.³⁶ Från Segersta påpekas det särskilt att "bodpiggen" ensam skötte korna och mjölkhushållningen i fåboden.³⁷ Männen och de övriga i hushållet kunde komma upp ibland för att t.ex. stänga gärdesgård, reparera hus eller

hugga ved.³⁸ Det var bara under slättertid som det var fler människor på vallen än "jätjantorna".³⁹ Det förekom att pojkar hjälpte till vid vallningen, men de var då underställda kvinnorna.

På de flesta fåbodarna fanns det slättervallar och ibland kunde det också finnas lindor (sval) och åker.⁴⁰ I uppteckningarna kring fåbodväsendet berörs det bara sporadiskt eftersom fåbodväsendet kretsar kring djuren.

I alla frågelistsvaren tas bebyggelsen upp. Fyra funktioner var alltid tillgodosedda med byggnader. Det fanns en "bostuga" där människor kunde bo och det fanns en ladugård för djuren. De andra två funktionerna var för mjölkberedningen. Det fanns plats att tillverka ost och messmör och en plats där dess produkter, samt smör och färsk mjölk, kunde förvaras. Vissa funktioner kunde ske under gemensamt tak. I många fall kunde man t.ex. ysta ost och koka messmör i bostugan, som var hopbyggd med mjölkboden. Ibland hade man separata kokplatser under bar himmel eller inbyggda i enklare hus. Mjölkprodukterna kunde också förvaras i en källare. Andra byggnader kunde också förekomma, men var inte nödvändiga för fåboddriften. Det var

vanligt med hölador, men det kunde också finnas stall, vedlida m.fl. byggnader.

”Fäbodjäsentans” göromål tas upp ganska utförligt i frågelistsvaren. De långa arbetsdagarna framhålls och hur arbetet är koncentrerat kring några huvudändamål: vallningen av djuren, ladugårdsarbete med mjölkning och beredning av mjölkprodukter. Till detta kommer ett omfattande hantverk och handarbete. Vallningen kunde skötas av särskilda vallhjon, men det vanliga är att det är ”fäbodtösen” som även gör detta.⁴¹ Ett samarbete med andra ”fäbodtöser” på samma vall var därför vanligt, så att man växlade mellan att valla och vara hemma och bereda produkter.

En definition och dess konsekvenser

En definition är ett analytiskt verktyg och aldrig slutet på undersökningen. Värde bestäms inte så mycket av dess precision, som av hur den löser målet med en undersökning.⁴² Jag menar att definitionens viktigaste uppgift är att ge ett analysverktyg för att förstå ett område eller regions utveckling

och att det skall gå att göra jämförelse med andra områden. Mer precist är syftet att ta fram en definition som kan användas som hjälpmedel när man vill förklara jordbrukets utveckling i södra Norrland och Dalarna under den agrara revolutionen och diskutera fäbodarnas ursprung. Definitionen behövs också för att upptäcka och förstå förändringar av fäboddriften. Till detta behövs adekvata begrepp som gör en analys möjlig.

Utifrån genomgången av frågelistmaterialet och de ovan redovisade utgångspunkterna definieras fäbod på följande sätt:

En fäbod är en periodisk bosättning för sommarhalvåret i syfte att utnyttja utmarkens betesresurser och för förädling av mjölk till hållbara produkter. Där finns byggnader för människor, boskap och mjölkhantering. Fäboden är en specialiserad kvinnlig arbetsplats och den har ett funktionellt samband med hemgården och jordbruket.

Grundläggande med denna definition är att slå fast att fäbodväsendet handlar om boskapsskötsel, inte om jordbruk. Genom att göra det kan fäbodarna kopplas till det i internationell litteratur etablerade

FIGUR 4. Inom det skandinaviska fäbodväsendet har mjölkhanteringen varit viktig. På fäboden gjorde man smör, ost och messmör eller mesost. Mjölken kunde beredas i bostadshuset men också i enklare öppna kokhus. På bilden ses ett sentida kokhus vid Hjorstavallen, Hög. FOTO: Erik Nordin.

begreppet transhumans. Därigenom blir det klart att fäbodrar finns i en kultur där jordbruket har haft stor betydelse, ett förhållande som betonas i definitionen. Definitionen och fäbodarnas koppling till transhumans gör det också tydligt att fäbodbruket och jordbruket organiseras i skilda sfärer. Med det menas bl.a. att det är särskilt avdelade personer som sköter djuren. Inom fäbodväsendets rör det sig om kvinnlig arbetskraft. Familjen stannar i jordbruksbygden, men kan vid utmarksslätter eller vid iordningsställande av fäboden ge sig iväg familjevis för att sköta dessa sysslor under en intensiv period. Någon egentlig del i själva skötseln av djuren har de övriga i hushållet inte haft ens vid dessa tillfällen. Genusaspekten betonar fäboden som en mänsklig aktivitet.

En grundförutsättning för fäboden är hemgården och det jordbruk som bedrivs där. Det funktionella samband som finns mellan hemgården, jordbruket och fäboden gör att fäbodbruket påverkas av jordbrukets rytm.

Definitionen utesluter inte att det kan ha förekommit jordbruk på fäbodrar, men det är organisationen kring boskapsskötsel som är grunden i fäbodväsendet. Att många fäbodrar också hade slättermarker och att det ibland förekom åkrar är viktigt för att förstå områdets totala ekonomi, men är inte bestämmande för fäbodbegreppet. Att två aktiviteter sker på samma plats behöver inte betyda ett organisatoriskt samband. Slättermarker på långt avstånd från hemgården har funnits på många platser utan att man har haft djur där, både inom undersökningsområdet och utanför.

Byggnaderna är av central betydelse för att man skall kunna tala om en fäbod, det ligger i själva namnet. Eftersom mjölkhanteringen är en grundbult i fäbodväsendet tillsammans med djuren och människan, som utförde arbetet, måste fyra funktioner vara tillgodosedda med byggnader. Det första är bostad för arbetskraften, det andra är ladugård för djuren, det tredje är att man har hus där man kan bereda mjölkprodukter och det fjärde är byggnader där de kan förvaras. Genom att man varje år återvänder till samma plats blir bebyggelsen permanent.

Hemfäbodrar

En konsekvens av definitionen blir att det tidigare så omfattande fäbodbegreppet måste omprövas.

Den vanligaste schematiska indelningen av fäbodrar brukar vara i tre huvudtyper och går tillbaks på Sigurd Erixons artikel i *Fataburen* 1918, något justerad 1955.⁴³ Fäbodarna indelas i 1) vanliga fäbodrar, 2) hemfäbodrar och 3) halvfäbodrar. Det finns även författare som menar att sommarladugården är en del av fäbodsystemet och därför måste de också tas upp i detta sammanhang.⁴⁴ Av de uppräknade fäbodtyperna är det bara de "vanliga fäbodarna", som också kallas långfäbod eller helfäbod, som enligt min definition kan betraktas som en fäbod.

Det finns nämligen stora problem med Erixons uppdelning. Den bygger på en teoretisk modell som inte stämmer. Den ideologiska bakgrunden till denna uppdelning är en evolutionistisk färgad syn på samhällsutvecklingen där fäbodens olika stadier utgör föregångare till den fullt utvecklade byn. Man går från lägre stadier i utvecklingen mot mer avancerade.⁴⁵ Den mest intressanta fäboden, ur

FIGUR 5. Boskapsskötseln och mjölkhanteringen var under 1700- och 1800-talen, fäbodarnas storhetstid, en kvinnlig syssla. Genom att studera arbetsfördelningen inom gården och byn och se vilka kvinnor som vistades vid fäbodarna kan produktionsvillkoren för Hälsinglands jordbruk analyseras. – Osttillverkning på Gebbarvallen i Färila, fotograf okänd. FOTO: i Ljusdalsbygdens museum.

bebyggelsesynpunkt, var enligt Erixon byfäboden eller hemfäboden, som nästan var en riktig by där man bedrev ”verkligt jordbruk”.⁴⁶

I strävan att hitta olika faser i utvecklingen delades fäbodarna upp i en rad olika typer. Ett av de mest omfattande utvecklingsscheman finner man i John Frödings genomgång av bebyggelsetyperna kring Siljansbygden.⁴⁷ I sin studie över fäbodarna i Norrbottens län beskriver han orsakerna till de olika formerna och ser dem som olika stadier i utvecklingen.⁴⁸ All fast bosättning i landet har enligt Frödin utvecklats från fäbodarna.⁴⁹ Men för att förstå fäbodväsendets utveckling var det inte nödvändigt att studera historiska källor. Den tidens landskap räckte som utgångspunkt. Frödin påpekar till exempel att hans skildring av de olika fäbodtypernas uppkomst inte baserar sig på historiska dokument, som kunde stödja hans utvecklingsteori, utan helt och hållet baserar sig på hur de såg ut omkring 1920. Av det sluter han sig till det ”genetiska sammanhanget”.⁵⁰ Fäbodarna fick därmed sin egen typologi och deras ursprung kunde bestämmas av de yttre kännetecknen. En typologilära, som den arkeologer använde sig av, ansågs tillämplig även på fäbodarna.

Att den teoretiska utgångspunkten inte stämmer är allvarligt nog, men det finns också andra skäl att ifrågasätta om hemfäboden, halvfäboden och sommarladugården kan ses som fäbodarna. Det första skälet att ifrågasätta hemfäboden är att dess huvudsyfte var åker- och ängsbruk, medan fäboden syftade till att tillgodose betet och mjölkhanteringen. Man kan också ifrågasätta om det rör sig om transhumans. Man rör sig inte ”bortom jorden”, utan mellan två jordbruksområden. Det är snarare så att man tar med sig boskapen för att kunna bedriva jordbruk på en annan plats.

Det andra skälet är att hemfäboden också skiljer sig på ett annat fundamentalt sätt från fäboden. Till hemfäboden flyttade hela familjen medan fäboden var en specialiserad arbetsplats dit endast de kvinnor som var inblandade i djurens skötsel och mjölkens omhändertagande flyttade. Att räkna dem som en variant av fäboden är att röra till begreppet snarare än att förklara det. Hemfäbodarna ingår däremot som en viktig del i jordbrukets organisation framför allt i Siljansbygden och i norra Hälsingland, där benämningen bodland används. Hemfäboden eller bodlanden skall snarast ses som

en parallell by eller parallell gård, en form av tvågårdssystem snarare än ett fäbodssystem. Även Frödin menade att hemfäbodarna inte var egentliga fäbodarna och hans argument för detta var att bebyggelsen var grundad på åkerbruk istället för boskapskötsel. Han menade att de var kopior av byn i huvudbygden.⁵¹

Det tredje skälet är att begreppet hemfäbod är oprecist och att det finns risk för sammanblandning av två olika företeelser. Det vanliga är att man med hemfäbod menar en plats dit hela familjen flyttade och där man också bedrev ett omfattande åkerbruk (som ovan). En annan användning av ordet förekommer också. I många frågelistsvar skriver man om hembodarna och syftar då på en fäbod som i sin funktion och uppbyggnad var en ”vanlig fäbod”, men den låg på hemskogen eller närmare byn.⁵² Hembodarna ingick oftast i ett två- eller trefäbodssystem och begreppet hemfäbod används på detta sätt av några författare.⁵³ Hemfäbod och vår- och höstfäbod kan användas som synonymer.

Sommarladugården

Sommarladugården har ibland också knutits till fäbodsystemen.⁵⁴ Sommarladugårdens funktion ges av namnet. Den var betydligt enklare än vinterladugården och kunde ligga bara ett tiotal meter från vinterladugården. Vanligare är att den låg på andra sidan gårdet, i övergången mellan inägojord och utmark.⁵⁵ Sommarladugården har setts som en övergångsform mellan huvudbygd och fäbod.⁵⁶

Det är på nytt den evolutionsteoretiska vetenskapssynen, som motiverar ställningstagandet. Sommarladugården sågs som en del i utvecklingskedjan mot den fulländade fäboden. Man menade att det var bristen på betesmark som gjorde att fäbodetableringarna kom till stånd. Det första ledet i denna utveckling var att man anlade en sommarladugård strax utanför gården.

Sommarladugården är ännu mindre än hemfäboden ett exempel på transhumans. Det rör sig inte om att periodiskt utnyttja andra betesmarker. Sommarladugården är till för att göra arbetet med djuren vid hemgården mer rationellt. Det kan t.ex. gälla att slippa långa fägor genom inägojorden eller att minska antalet flugor vid gården. Sommarladugården är därmed inte en del av ett fäbodsystem, även om de kan finnas i ett agrarsystem där det finns fäbodarna.

Halvfäbodar

Halvfäboden som begrepp är problematiskt även om det i förstone framstår som ett adekvat begrepp; en halv fäbod helt enkelt, där några av den riktiga fäbodens karaktärstecken saknas. Halvfäboden har, liksom sommarladugården, setts som ett led i utvecklingen mot den riktiga fäboden.⁵⁷ Där fanns t.ex. ingen fast personal och beredningen av mjölken till hållbara produkter, som ost och smör, skedde i hemgården. Däremot kunde man sova över vid halvfäboden och bära hem kvälls- och morgonmjölken samtidigt.⁵⁸ Halvfäboden har därför egentligen större likheter med sommarladugården än med fäboden: man skulle kunna kalla dem en utvecklad sommarladugård. Arbetet var inte organisatoriskt skilt från det övriga gårdshushållet. Det är därför tveksamt om man kan tala om transhumans när det bara är mjölkningen och djurens nattvila som sker utanför gården.

Ordet halvfäbod har inte använts av de lokala brukarna inom undersökningsområdet, och de beten man hade där var till stor del på inägorna, på

sent uppodlade myrar och ängar.⁵⁹ Ett av fäbodens karaktärsdrag, att utnyttja ett avlägset utmarksbete, saknas på många halvfäbodar. Att en stor del av halvfäbodarna är sentida talar emot det utvecklingsschema som de äldre forskarna argumenterade för.

Genom att först ansluta till den internationella transhumansbegreppet och sedan ta fram karaktärsdragen i det svenska fäbodväsendet har en definition av fäboden varit möjlig. Därmed har en definition tagits fram som kan fungera som ett analysinstrument för att förstå södra Norrlands jordbrukshistoria under den agrara revolutionen. En viktig del i hälsingegårdarnas ekonomi är därmed möjlig att analysera. Det bidrar därmed till ökad förståelse för dagens landskap.

Jesper Larsson är doktorand i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet och Nordiska museets forskarskola samt bitr. länsantikvarie i Jämtlands län.

Noter

1. Welinder, 1998, s. 188.
2. Myrdal, 1999a, s. 294.
3. Reinton, 1961, s. 14 ff.
4. Söderberg, 1991, s. 223–244.
5. Fäbod och säter används i Sverige så gott som alltid som synonymer. En skillnad som kan finnas, oftast outtalat, är att man med säterbruk avser att området är påverkat från Norge.
6. Erixon, 1918, s. 24.
7. Daugstad, 2000.
8. T.ex. Nicolaisen, 1965, s. 37.
9. T.ex. "Transhumance", 1983.
10. Jacobeit, 1961, s. 122. Rinschede, 1979, s. 5 ff.
11. Karmyseva, 1981, s. 93.
12. Erixon, 1955–56, s. 39.
13. T.ex. Frödin, 1941, s. 193. "Transhumance", 1948. Numelin, 1954, s. 790 f.
14. Pedersen, 1974, s. 24 f.
15. Frödin, 1925, s. 56 f. Frödin, 1929, s. 179 f.
16. Davies, 1941, s. 155; Grigg, 1974, s. 126; Frödin, 1925, s. 56 ff. Frödin, 1929, s. 178 f. Frödin, 1941, passim.
17. Frödin, 1925, s. 58.
18. Erixon, 1918, s. 32 f.
19. Frödin, 1929, s. 170 ff.
20. Ibid. s. 177. Frödin, 1935a, s. 79 f.
21. Myrdal, 1999b, s. 7 ff.
22. Florén, 1995, s. 11.
23. Ibid. s. 16.
24. T.ex. Fiebranz, 2002, s. 59 ff.
25. Montelius, 1975, s. 198.
26. Med levande fäbod avses en fäbod som fortfarande har djurhållning, företrädesvis med mjölkproduktion.
27. Landsmålsarkivets frågelistor 12. 1928.
28. Egentligen är tyngdpunkten ännu större på tiden fram till 1944 eftersom 3 av de uppteckningar som upptagits som frågelistor på SOFI och som är från 1960- och 70-talen är uppsatser som bygger på tidigare frågelistor.
29. Lilja, 1996, s. 115.
30. T.ex. Flygare, 1999. Slotte, 2000.
31. ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.
32. ULMA 5497, Gnarp socken, Hälsingland, E.A. Forslund, 1933.
33. ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Vikblad, 1936.
34. ULMA 34431, Hassela socken, Hälsingland, Britta Dahlhielm, 1938. ULMA 11367, Delsbo socken, Hälsingland, Britta Dahlhielm, 1938.
35. ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Vikblad, 1936.
36. ULMA 12622, Gnarp socken, Hälsingland, Johannes Öster, 1939.
37. ULMA 7479, Segersta socken, Hälsingland, N. Erik Eriksson, 1934.
38. ULMA 8080, Arbrå socken, Hälsingland, Ingeborg Nordin-Grip, 1934.
39. ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.
40. ULMA 11367, Delsbo socken, Hälsingland, Britta Dahlhielm, 1937. ULMA 34431, Hassela socken, Hälsingland,

- Britta Dalhielm, 1938.
41. ULMA 2671:9, Rengsjö socken, Hälsingland, Ingeborg Nordin, 1929.
 42. Khazanov, 1994 (1984), s. xxxii och 18.
 43. Erixon, 1918, s. 37 f. Erixon, 1955–56, s. 48. Se också Nyman, 1963, s. 26.
 44. Se t.ex. Hellström, 1917, s. 542. Nyman, 1963, s. 26.
 45. Erixon, 1918, s. 24, 32 f och 37 ff.
 46. Ibid. s. 38.
 47. Frödin, 1925, s. 86 f.
 48. Frödin, 1926, s. 39 ff.
 49. Frödin, 1929, s. 183.
 50. Frödin, 1925, s. 85.
 51. Frödin, 1935b, s. 271 f.
 52. T.ex. ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund 1930. ULMA 2672:2, Åmot socken, Gästrikland, Ingeborg Nordin, 1929.
 53. Frödin, 1935a, s. 87. Hemfäbod kan då vara en synonym till vårfäbod och höstfäbod.
 54. Hellström, 1917, s. 542.
 55. Larsson, 2002, s. 17.
 56. Frödin, 1935a, s. 80. Frödin har i tidigare skrifter dock polemiserat mot Hellström och menat att sommarladugården och fäboden "äro av varandra motsatt art." Frödin. 1926, s. 32. Se också Nyman, 1963, s. 26.
 57. Frödin, 1926, s. 39 ff. Frödin, 1935a, s. 82.
 58. Erixon, 1918, s. 38.
 59. ULMA 34710, Hamrånge socken, Gästrikland, Folke Hedblom 1938. ULMA 34712, Valbo socken, Gästrikland, Folke Hedblom, 1938.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

SOFI, Uppsala (ULMA)

Frågelista 12: Fäbodväsen.

Tryckta källor och litteratur

- Daugstad, Karoline, 2000. *Mellom romantikk og realisme. Om seterlandskapet som ideal og realitet*. Senter for bygdeforskning. Rapport nr 16/99. Trondheim.
- Davies, Elwyn, 1941. The patterns of transhumance in Europe. I: *Geography. Journal of the geographical association*, s. 155–168.
- Erixon, Sigurd, 1918. Bebyggelseundersökningar. Översikt. Periodiska bebyggelse typer. Fäbodväsen. I: *Fataburen* 1918. Häfte 1–2, s. 21–57. Stockholm.
- Erixon, Sigurd, 1955–56. Betesvandringar och flyttssystem. I: *Folkliv: acta ethnologica et folkloristica: en svensk årsbok för europeisk folklivsforskning*, s. 39–55. Stockholm.
- Fiebranz, Rosemarie, 2002. *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala.
- Florén, Anders, 1995 (1991). *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840*. Uppsala.
- Flygare, Iréne, 1999. *Generation och kontinuitet. Familjebordbruk i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala.
- Frödin, John, 1925. *Siljansområdets fäbodbygd*. Lund.
- Frödin, John, 1926. *Fäbodbebyggelsen i Norrbottens län*. Meddelande från Lunds universitets geografiska institution. Ser. C, No 14. Särtryck ur sydsvenska Geografiska sällskapets årsbok 1926. Lund.
- Frödin, John, 1929. *Om fäbodbebyggelsens utbredning och olika typer i Europa*. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution Ser. A, N:o 1. Särtryck ur Svenska geografins årsbok 1929. Uppsala.
- Frödin, John, 1935a. Svenska fäbodlar. I. Övergångsformer inom vårt fäbodväsen. I: *Svenska kulturbilder*, band 3–4, s. 79–96. Stockholm.
- Frödin, John, 1935b. Svenska fäbodlar. II. Fäbodtyper. I: *Svenska kulturbilder*, band 3–4, s. 265–282. Stockholm.
- Frödin, John, 1941. *Övergångsformer mellan nomadliv och fast bosättning i mellan- och sydeuropa*. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Ser. A, N:o 30. Särtryck ur Ymer 1941, Häfte 3. Stockholm.
- Grigg David, 1974. *The agricultural systems of the world. An evolutionary approach*. Cambridge university press. Cambridge.
- Hellström, Paul, 1917. *Norrlands jordbruk*. Norrländskt handbibliotek. VI. Uppsala.
- Jacobcit, Wolfgang, 1961. *Shafhaltung und Schäfer in Zentral-europa bis zum Begin des 20. Jahrhunderts*. Berlin.
- Karmyeva, Békis CH., 1981. Versuch einer Typologisierung der traditionellen Formen der Viehwirtschaft Mittelasiens und Kasachstans am Ende des 19. – Anfang des 20 Jh. I: *Die Nomaden in geschichte und Gegenwart. Beiträge zu einem internationalen Nomadismus-Symposium am 11. und 12. Dezember 1975 in Museum für Völkerkunde Leipzig*. Berlin.
- Khazanov, Anatoly M., 1994 (1984). *Nomads and the outside world*. Second edition. The University of Wisconsin Press.
- Landsmålsarkivets frågelista 12. 1928. *Fäbodväsen*. Särtryck ur svenska landsmål. Uppsala.
- Larsson, Jesper, 2002. *Ladans landskap – hotad miljö*. Förslag till en kampanj för bevarande av äldre ekonomibyggnader i det norrländska odlingslandskapet. Östersund.
- Lilja, Agneta, 1996. *Föreställningen om den ideala upppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Uppsala.
- Montelius, Sigvard, 1975. *Leksands fäbodlar*. Leksands sockenbeskrivning del VII. Falun.
- Myrdal, Janken, 1999a. *Jordbruket under feodalismen, 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia*. Band 2. Stockholm.
- Myrdal, Janken, 1999b. Begreppsbildning och tekniska komplex. I: *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*. Red. Kardell & Myrdal. Agrarhistoria nr 1. Ultuna.
- Nicolaisen, Johannes, 1965. *Primitiva kulturer. Några huvuddrag i etnologins historia*. Stockholm.
- Numelin, Ragnar, 1954. "Transhumance". I: *Svensk uppslagsbok*. Band 29. Malmö.
- Nyman, Anders, 1963. Den svenska fäboden – ålder, uppkomst och utbredning. I: *Fäbodlar*, red. Hans Lidman, s. 15–50. Stockholm.

- Pedersen, Ragnar, 1974. Teoriene om seterbrukets utvikling. I: *By och bygd. Norsk folkemuseums årsbok* 1973. XXIV. Bind, s. 17–38. Oslo.
- Rinschede, Gisbert, 1979. *Die Transhumance in den französischen Alpen und in den Pyrenäen*. Münster.
- Reinton, Lars, 1961. *Sæterbruget i Noreg*. III. Oslo.
- Slotte, Håkan, 2000. *Lövtäkt i Sverige och på Åland. Metoder och påverkan på landskapet*. Uppsala.
- Söderberg, Johan, 1991. Utmarksexpansionen: fåbodar och bodland. I: Myrdal, Janken & Söderberg, Johan. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, s. 223–244. Stockholm.
- ”Transhumance”, 1948. I: *Bonniers konversationslexikon*, Band XIII. Stockholm.
- ”Transhumance”, 1983. I: *The New Encyclopædia Britannica*, Volume X. Chicago.
- Welinder, Stig, 1998. Neolithicum och bronsålder 3900–500 f.kr. I: *Det svenska jordbrukets historia*. Band I. Jordbrukets första femtusen år. Stockholm.

What is a fåbod? An attempt at definition

by Jesper Larsson

Summary

This article presents a define what a *fåbod* is, in view of the vagueness with which the term is applied, for example in discussions of the origins of the *fåbod*. Swedish academic literature on the subject presents a variety of views concerning the genesis of the *fåbod*, ranging from the late Neolithic to the 16th century AD, a span of more than three millennia. The main problem with a vague *fåbod* concept is the difficulty it puts in the way of analysing settlement evolution, and so the most important task of a definition must be to provide an analytical tool for understanding the development of an area or region. More precisely, the aim is to arrive at a definition which can be used as an aid to accounting for the agricultural development of southern Norrland and Dalarna during the Agrarian Revolution (1700–1900).

One of the first steps in arriving at a definition is to introduce a hierarchy in which the Swedish *fåbod* system relates to an international conceptual apparatus. The Swedish *fåbod* concept then has to be given a contextual content which provides tools for explaining developments in southern Norrland. The international term is *transhumance*.

The British geographer Elwyn Davis divides European transhumance into two distinct types, Mediterranean and Alpine, a distinction which I endorse. The principal line of demarcation between the two is that in Alpine transhumance, which includes the *fåbod*, livestock are stabled in winter. Added to this, milk plays a more important part in Alpine transhumance, especially in Scandinavia.

The theoretical deliberations for the definition

rest on the following three propositions. (1) The agriculture of which the *fåbod* formed part cannot be viewed solely as a product of man’s interaction with nature at local level: overarching social explanations are also needed, a fact which earlier *fåbod* research neglected. (2) Agriculture with livestock husbandry is considered technically complex. (3) The division of labour within the farmstead and village has to be taken into account. The gender aspect, therefore, is central to an understanding of the agrarian system.

The term *fåbod* is defined with reference to a particular time and context, namely the close of the 19th century in southern Norrland and Dalarna. The definition can then be used in order to “undress” earlier source material and make comparisons with other places and points in time. The definition takes as its starting point the replies given to the questionnaire on the *fåbod* circulated by the former Dialect Archive in Uppsala (ULMA). My own definition of *fåbod* reads as follows.

A fåbod is a periodic summer settlement for the purpose of using common pastures for grazing and upgrading milk to more durable products. It has buildings for the accommodation of human beings and livestock and for the processing of milk. The fåbod is a specialised feminine workplace and a function unit within the farm and farming.

The previous, very extensive definition of *fåbod* is therefore in need of reappraisal. As regards Sigurd Erixson’s division of *fåbod* units into (1) ordinary shielings, (2) home shielings and (3) semi-shielings, only the “ordinary shieling” can be considered a *fåbod* proper.